

Anna Sutowicz

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Polska
sutowiczanna@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9202-3186

Książka drukowana w zbiorach bibliotecznych klarysek wrocławskich w XVI–XVII wieku

Printed Book in the Library Collection of the Wrocław Poor Clares
in 16th and 17th Centuries

ABSTRAKT: Opactwo św. Klary we Wrocławiu, jako jeden z ważniejszych ośrodków monastycznych na Śląsku, reprezentowało w okresie nowożytnym elitarną kulturę religijną. Po przyjęciu w 1677 roku konstytucji zgodnych z ustawami soboru trydenckiego mniszki weszły w nowy etap rozwoju życia wewnętrznego, który przyniósł także wzbogacenie zbiorów biblioteki klasztornej o nowe tytuły. Analiza zachowanych jednostek ze zbioru starodruków tej proveniencji pozwala dostrzec konserwatywny i monastyczny profil kultury klarysek, które pozostawały otwarte na nowe prądy duchowości oraz kontemplatywną formę modlitwy osobistej. Wśród autorów mniszki wyróżniały członków Towarzystwa Jezusowego oraz benedyktynów, poszukując ich przede wszystkim w kręgu kultury niemieckojęzycznej.

SŁOWA KLUCZOWE: wrocławskie klaryski, starodruki, biblioteki klasztorne, kultura nowożytna

ABSTRACT: The St Clare Abbey in Wrocław, one of the most important monastic centres in Silesia, epitomizes very high religious culture in the modern age. Having accepted the 1677 constitutions that respected the Law of the Council of Trent, the nuns entered a new period of their inner life development, which also led to an improvement to their cloister library. The analysis of the preserved old prints contained in this collection reveals a very traditional and monastic profile of the culture of Wrocław Poor Clares, who remained open to new spiritual trends and contemplative ways of individual prayer. Among the authors, the nuns would opt for the members of the Jesuit Order and Benedictines, especially those from the German language culture.

KEYWORDS: Wrocław Poor Clares, old prints, monastery libraries, modern age culture

Warunki rozwoju nowożytnej biblioteki klarysek wrocławskich

Okres humanizmu chrześcijańskiego i reformy trydenckiej przyniósł wiele istotnych przemian życia wewnętrznego większości żeńskich wspólnot zakonnych. Ustawodawstwo soboru trydenckiego postawiło przed przełożonymi nowe wymogi, klasztory musiały w zależności od stanu dyscypliny zakonnej przejść mniej lub bardziej pogłębioną reorganizację¹. W kontekście rozwoju kultury piśmienniczej istotny wydaje się postulat cyklicznego odczytywania we wspólnotach ustaw zakonnych oraz prowadzenia bieżącej dokumentacji, co owocowało rozwojem kancelarii i archiwów klasztornych. Obowiązek odnowy nowicjatu w każdym klasztorze i warunki stawiane kandydatkom do zakonów wiązały się z kolei z koniecznością sięgania do literatury ascetycznej. Nie bez wpływu na stan bibliotek konwentualnych pozostawał też wymóg dostosowania liturgii do ustaw trydenckich pociągający za sobą sprowadzanie najnowszych wersji ksiąg chórowych. Największe znaczenie dla rozwoju kultury klasztorów żeńskich miało jednak ożywienie w Kościele katolickim, które stało się widoczne na terenie Rzeczypospolitej już na przełomie wieków XVI i XVII². Spora część wspólnot w tamtym okresie prowadziła owocną działalność religijną, animowaną często przez wybitne osobowości. Pobożne i ambitne przełożone dbały o odpowiedni poziom kierownictwa duchowego swoich podopiecznych, utrzymywały żywe kontakty z innymi środowiskami zakonnymi, wreszcie same inicjowały twórczość religijną. Aktywność ta owocowała wzbogacaniem klasztornych bibliotek nie tylko o zbiorki medytacji, ale także modne traktaty duchowe i dzieła teologiczne³. Nowożytne mniszki często same chwyciły za pióro – bywały autorkami biografii⁴, kronik klasztornych⁵,

¹ Por. M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010, s. 133–136.

² Por. M. Borkowska, *Zakony żeńskie...*, dz. cyt., s. 46 i nn.

³ Por. J. Gwioździk, *Kultura pisma i książki w żeńskich klasztorach dawnej Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Katowice 2015. Tam literatura przedmiotu. Warto zauważyć, że we wspomnianej monografii swoje miejsce znalazła analiza druków należących do cysterek śląskich, choć opactwo trzebnickie nie znajdowało się w granicach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku.

⁴ Por. A. Nowicka-Struska, *Opowieści szeptane. O bliskości kobiet na podstawie żywotopisarstwa lubelskich karmelitanek bosych*, [w:] *Sława z dowcipu sama wiecznie stoi... Prace ofiarowane Pani Profesor Alinie Nowickiej-Jeżowej z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej*, M. Hanusiewicz-Lavallee, W. Pawlak (red.), Lublin 2018, s. 213–229; Z. Grothówna, *Kronika klasztoru sióstr norbertanek w Imbramowicach: 1703–1741*, Kielce 2016.

⁵ Por. A. Nowicka-Struska, *Za murami klasztoru. Historiografia lubelskich karmelitanek bosych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 53/2 (2019), s. 79–116.

listów⁶, tworzyły lub przepisywały zbiorki medytacji i traktaty duchowe dawnych i współczesnych autorów⁷.

Choć diecezja wrocławska podejmowała reformę trydencką z opóźnieniem w stosunku do metropolii gnieźnieńskiej i lwowskiej oraz w zupełnie innych warunkach społeczno-politycznych, to jednak śląskie wspólnoty żeńskie reprezentowały równie interesujące środowiska uczestniczące w kulturze religijnej swojej epoki. Warunkiem tego ożywienia pozostawało przeprowadzenie skutecznej reformy wewnętrznej. Klaryski wrocławskie, po okresie poszukiwań dróg rozwoju, doprowadziły w ostatniej ćwierci XVII wieku do przyjęcia nowych konstytucji w duchu ustaw trydenckich⁸. Zgodnie z wytycznymi, w opactwie powinna była funkcjonować kancelaria i archiwum z dokumentacją profesji i zgonów członkiń konwentu⁹, natomiast nigdzie nie zobowiązywano klarysek do utrzymywania biblioteki klasztornej. Statuty przyjęte w 1677 roku nie narzucały także nowicjuszkom nauki posługiwania się książką¹⁰, co zapewne wynikało ze zwyczaju przyjmowania kandydatek już umiejących czytać. Mistrzynie prowadziła formację w oparciu o Regułę św. Klary i konstytucje¹¹, uczyła dziewczęta śpiewu i modlitwy chórowej. W miejscu wspólnego nabożeństwa nie mogło więc braknąć podstawowych ksiąg liturgicznych. Mniszki potrzebowały także dostępu do modlitewników. Ustawy klasztorne nie wspominały o wprowadzeniu do codziennej praktyki mniszek formy medytacji, ale nie można wykluczyć, że przynajmniej niektóre z nich mogły wykazywać takie zainteresowanie i prywatnie starać się o sprowadzenie potrzebnych dzieł. Mniszkom wolno było posiadać książki na własność¹², a zatem w klasztorze mógł funkcjonować prywatny obieg druków i dzieł rękopiśmiennych.

⁶ Por. A. Nowicka-Struska, *Listy w kręgu kulturowym karmelitanek bosych w XVII i XVIII wieku. Ze studiów nad rękopisami z Biblioteki Karmelitanek Bosych*, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 5: *Stulecia XVI–XIX. Nowa perspektywa historyczno-literacka*, M. Olma, P. Borek (red.), Kraków 2015, s. 193–214.

⁷ Por. K. Kaczor-Scheitler, *Rękopisy ascetyczne w zbiorach klasztoru norbertanek zwierzynieckich (od XVI do XVIII stulecia)*, [w:] *Bibliotekarz – biblioteka – historia. Materiały pokonferencyjne z okazji setnej rocznicy powstania Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich*, A. Wałkowski (red.), seria: *Propozycje i Materiały* 99, Warszawa 2018, s. 106–130.

⁸ Por. A. Sutowicz, *Geneza i przebieg reformy życia wewnętrznego w klasztorze klarysek wrocławskich w okresie 1609–1677*, „*Studia Franciszkańskie*” 27 (2017), s. 295–319.

⁹ Por. A. Sutowicz, *Organizacja życia wewnętrznego w klasztorze klarysek wrocławskich według konstytucji z 1677 r.*, „*Studia Franciszkańskie*” 28 (2018), s. 375.

¹⁰ Por. A. Sutowicz, *Organizacja życia...*, dz. cyt., s. 367.

¹¹ Por. A. Sutowicz, *Organizacja życia...*, dz. cyt., s. 370.

¹² Por. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (dalej: BUWr), Oddział Rękopisów (dalej: OR), sygn. IVF 231, *Constitutiones; oder Einsetzung undt Ordnungen der Schwestern des Ordens der Heiligen Clara in Breslaw*, k. 28r.

Stan zachowania zbioru starodruków z dawnej biblioteki klarysek

Akcja sekularyzacyjna przeprowadzona na Śląsku w latach 1810–1811 zaangażowała do pracy nad przejęciem majątku kasowanych ośrodków zakonnych komisję, na czele której stanął Johann Gustav Büsching. Do jej kompetencji należało zabezpieczenie, opracowanie i przekazanie państwu pruskiemu m.in. klasztornych zbiorów archiwalnych i bibliotecznych. Praca komisarza i jego współpracowników bywa różnie oceniana¹³, tu istotny pozostaje fakt, że lwia część spuścizny rękopiśmiennej i drukowanej opactwa św. Klary we Wrocławiu została wówczas bezpowrotnie utracona. Z 800 zarekwirowanych 4 lutego 1811 roku przez Büschinga drukowanych dzieł należących do klarysek¹⁴ pozostały tylko 33 tytuły zachowane w 32 jednostkach, dziś zdeponowanych w Oddziale Starodruków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu¹⁵. Nie jest to w porównaniu z innymi ośrodkami zakonnymi wyróżniający się liczebnością zbiór, jednak wciąż przedstawia pewną wartość poznawczą dla dziejów kultury nowożytnej opactwa wrocławskiego.

Większość, tj. 22, spośród znanych tytułów tej proveniencji ukazała się w XVII wieku, natomiast w kolekcji nie znaleziono książek drukowanych w następnym stuleciu. Trzy druki zostały wydane jako pisma okolicznościowe, zapewne zamówione przez opactwo, z założenia traktując je więc jako elementy składowe interesującej mnie biblioteki, jednak nie będę ich tutaj omawiała, ponieważ nie stanowią świadectwa zainteresowań czytelniczych klarysek (14, 21, 26). Identyfikacja pozostałych jednostek była możliwa dzięki wklejkom umieszczonym przez Büschinga na wewnętrznych okładkach przejmowanych

¹³ W ostatnim czasie wiele w tej sprawie wniosły publikacje zespołu przygotowującego edycję odręcznych akt J.G. Büschinga pod kierownictwem Urszuli Bończuk-Dawidziuk – zob. U. Bończuk-Dawidziuk, A. Jezierska, A. Wojtyła, *Wykaz zawartości Akt Büschinga z lat 1810–1812 ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Hereditas Monasteriorum” 3 (2013), s. 241–300.

¹⁴ Por. BUWr OR, sygn. IVF 267, J.G. Büsching, *Acta manualia die Uebernahme der Bibliotheken, Kunstsammlungen & Archive in den aufgehobenen Klöstern Schlesiens betreffend*, t. 1, f. 159.

¹⁵ W kartotece proveniencyjnej klarysek wrocławskich w BUWr, Oddział Starodruków (dalej: OS), znajduje się zbiór protestanckich pism polemicznych z końca XVI. Oryginalna notka własnościowa na okładce wewnętrznej informuje jednak o przynależności książki do diakona św. Elżbiety, stąd też nie włączam tej książki do prezentacji starodruków interesującego mnie opactwa. BUWr OS, sygn. 457831–457834. Katalog omawianych druków należących do klarysek umieszczam w aneksie nr 1. Omawiane tytuły oznaczam w tekście numerem zgodnym z pozycją w aneksie.

ksiąg. W niektórych przypadkach, gdy brakowało oznaczenia dokonanego przez komisję sekularyzacyjną, udawało się zweryfikować przynależność jednostek do dawnego księgozbioru klarysek na podstawie jednolicie wykonanych czerwona farbka na grzbietach książek oryginalnych sygnatur. Świadczą one jeśli nie o funkcjonowaniu w opactwie św. Klary wspólnej biblioteki, to przynajmniej dowodzą istnienia scentralizowanego obiegu ksiąg, poddanego zapewne kontroli wyznaczonej mniszki. Część zabytków posiada wpisy własnościowe w postaci imion lub sygli zakonnych, w kilku znajdujemy odręczne notatki czynione przez właścicielki. Te rękopiśmienne dodatki są świadectwem, że przynajmniej przez pewien okres książki znajdowały się w prywatnych zbiorach zakonnice i były przekazywane kolejnym posiadaczkom. Tylko w dwóch przypadkach dzięki wpisom dedykacyjnym uzyskujemy wgląd w sposób pozyskiwania prywatnych książeczek w postaci darów od osób spoza klasztoru (23, 31)¹⁶.

Większość zabytków XVI-wiecznych zabezpieczono pierwotnie drewnianymi okładkami, zazwyczaj obciążając je ciemną lub jasną skórka. Najstarsze okazy w tym zbiorze poddawano w przeszłości renowacji, podczas której oprawiano książki w tekturę, korzystając przy tym z kolorowego papieru lub rzadziej z kart pochodzących z dawnych kodeksów liturgicznych (7, 9, 24). Efekty takich wysiłków widoczne są także w przypadku kilku druków z XVII stulecia (2, 18, 29). Na obecnym etapie badań nie jest możliwe określenie pracowni, która zajmowała się odnawianiem ksiąg, oraz czasu, kiedy to nastąpiło. Dobrze zachowane oryginalne okładki odślawiają sposób ich zdobienia ślepo tłoczonymi wzorami: w XVI stuleciu są to sceny biblijne występujące obok renesansowych medalionów przedstawiających bliżej nieokreślone postaci (19, 20, 23), okładki barokowe pozostawiano z zasady gładkie, niektóre upiękuszono przy pomocy wzorów geometrycznych (11) lub obrazów przedstawiających motywy dewocyjne (6, 15, 32). Zabytki te nie uległy większym zniszczeniom, poza śladami pracy korników nie widać efektów zaniedbań w przechowywaniu książek.

Struktura i zawartość księgozbioru klarysek

Wydawane tytuły często reprezentowały różne gatunki literatury religijnej, stąd podział według tego kryterium będzie zawsze obarczony pewną nieściślnością.

¹⁶ Książkę *Der güldine Thron* (23) otrzymała od kanonika wrocławskiego i dziekana nyskiego Simona Wenceslava Leufnirt (?) Francisca Zeuweurin (luźna kartka z dedykacją). Zbiór medytacji *Unser lieben Frawen Kindbethschatz* (31) ofiarowała mniszce Reginie Nitschin osoba podpisana inicjałami GVWH w 1604 roku (s. [IXv]).

W omawianym księgozbiornie daje się wyodrębnić pięć działów, których liczebność prezentuje następująca tabela:

Tabela nr 1. Starodruki klarysek wrocławskich według treści i okresu powstania

tytuły	wydane w XVI w.	wydane w XVII w.	razem
liturgiczne	5	1	6
modlitewniki i zbiory medytacji	0	9	9
traktaty ascetyczne	5	9	14
kazania okolicznościowe	0	3	3
traktaty filozoficzne i polemiczne	1	0	1
razem	11	22	33

Powyższe zestawienie pozwala dostrzec dominujący religijny profil zainteresowań czytelniczych wrocławskich mniszek. W okresie przedtrydenckim gromadziły one przede wszystkim księgi potrzebne na chórze. Są to dzieła anonimowe: trzy psalterze (24, 25, 33) i jeden brewiarz (9) oraz wydany w Krakowie zbiór oficjów o świętych opracowany przez Stanisława Sokołowskiego w oparciu o statuty kard. Jerzego Radziwiłła (28), do którego na początku XVII wieku doszyto dodatek brewiarza rzymskiego ze wspomnieniami świętych (22). W zbiorze tych starodruków warto wyróżnić przykłady tłumaczeń psalterzy na języki niesakralne: niemiecki (24) i polski (33).

W XVI wieku członkinie opactwa św. Klary we Wrocławiu obok pozycji liturgicznych sprowadzały przede wszystkim przykłady literatury religijnej o rodowodzie średniowiecznym. Z kręgu franciszkańskiego wywodzi się traktat *Speculum disciplinae ad novitios* podpisany imieniem św. Bonawentury, którego autorem pozostaje jednak zapewne jego sekretarz, Bernard Besse (zm. po 1300)¹⁷. Posiadany przez mniszki przekład tego dzieła na język niemiecki, dokonany przez nieznanego bliżej dominikanina z Lipska, zatytułowany został *Der Spygel der czucht voll treflicher lere* (7). Jego wydania podjął się lipski drukarz Melchior Lotter w 1510 roku. Obok *Psalterium Davidis* (25) jest to jeden z najstarszych druków niemieckich w dawnej kolekcji klarysek. Kolejny traktat ascetyczny, *Der güldine Thron* (23), napisał wykładowca z Bazylei, minoryta

¹⁷ Por P. Robinson, *Bernard of Besse*, [w:] *Catholic Encyclopedia* (dalej: CE), t. 2, 1913, [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Bernard_of_Besse](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Bernard_of_Besse) [dostęp: 24.08.2021].

flamandzki Otton von Passau (zm. po 1386)¹⁸. Wydana w 1596 roku rozprawa porusza kwestie pokuty chrześcijańskiej i łaski boskiej w oparciu o pisma Ojców Kościoła. Mieści się ona w popularnym w ostatniej fazie średniowiecza nurcie rozważań nad rzeczami ostatecznymi i losem pośmiertnym duszy. Nieco inny profil duchowy, będący współczesną interpretacją duchowości *devotio moderna*, reprezentuje niemiecka wersja dzieła Tomasza à Kempis o chrześcijańskiej pokorze zatytułowana *Ein Güldens Büchlin* (19, 20). Pochodzące z biblioteki klarysek wrocławskich egzemplarze wydane zostały dla wspólnoty kanoników z klasztoru św. Wiktora w Moguncji w 1545 roku przez sprzyjającego reformacji drukarza augsburskiego Philippa Ulharta (zm. 1567/1568)¹⁹. Przedmowę do tej edycji przygotował płodny i niezwykle ciekawy teolog Georg Wicelius (1501–1573), który po okresie fascynacji luterąską wykładnią wiary w latach 30. XVI stulecia powrócił do Kościoła, by angażować się jako obrońca katolickiego wyznania, a jednocześnie rzecznik pokoju religijnego i zwolennik ideału życia pierwszych chrześcijan²⁰. On także jest zapewne autorem dołączonego do dzieła kazania *Von Gehorsam*. Obydwa egzemplarze posiadają wpisy własnościowe i noszą ślady intensywnego korzystania przez czytelników w czasie zapewne zbliżonym do publikacji²¹.

Pod koniec XVI wieku i na przełomie stuleci klaryski nabyły także inne dzieła formacyjne, adresowane zwłaszcza do kobiet poświęconych Bogu. Wśród tytułów wyróżniają się traktaty ascetyczne i zbiory rozmyślań czerpiące jeszcze z tradycji średniowiecznej, reprezentujące typowy profil monastyczny. Franciszkańską proveniencję i średniowieczną metrykę można przypisać dziełu duchowemu przeznaczonemu dla osób konsekrowanych pod tytułem *Speculum Religiosorum* (15). Poświęcony pielęgnowaniu cnót zakonnych traktat został napisany przez hiszpańskiego minority, aktywnego na dworze

¹⁸ Por. F. Mersman, *Otto of Passau*, [w:] CE, t. 11, 1911, <http://www.newadvent.org/cathen/111359a.htm> [dostęp: 24.08.2021].

¹⁹ Por. K. Steiff, *Ulhart, Philipp*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie* (dalej: ADB), t. 39, 1895, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz83264.html> [dostęp: 24.08.2021], s. 186–187.

²⁰ Por. J.P. Dolan, *Witzel Georg (Wicelius)*, [w:] *New Catholic Encyclopedia*, <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/witzel-georg-wicelius> [dostęp: 24.08.2021].

²¹ W egzemplarzu należącym do mniszki, która podpisała się jako *Zofbia Teresia Slonkoskyn unviridiges dinerin Jesu christi ordinis S Clare* (20), wpisano z datą 1545 modlitwy i liczne pobożne zawołania. Na końcu książeczki być może właścicielka wykonała odręczny rysunek litery „Tau” nawiązujący do umieszczonej przez wydawcę ryciny odnoszącej się do cytatu z Księgi Ezechiela, w. 4.

Karola V prozaika, Antonio de Guevarę (1481–1545)²². Narracja zawiera mało oryginalne spojrzenie na praktykowanie monastycznej postawy, opierające się przede wszystkim na obficie przytoczonych przykładach wypowiedzi Ojców Kościoła i teoretyków życia zakonnego. Wydana w Monachium w 1601 roku książka została zadedykowana reformatorowi benedyktynów bawarskich, opatowi Johannowi Benedyktowi. Pozycja ta nie cieszyła się w XVI wieku większą popularnością, nie była też znaczącą pozycją w dorobku tego autora cenionego raczej za prozatorskie zacięcie. Wrocławskie siostry musiały wysoko szacować wartość tej pracy, skoro przechodziła ona z rąk do rąk kilku właścicieli²³. Nabywając potrzebne w formacji zakonnej książki, klaryski wrocławskie nie ograniczały się jednak do pism wytworzonych w ramach ich własnego zakonu czy też w kręgu tradycji franciszkańskiej. Zapewne w ostatniej dekadzie XVI stulecia²⁴ w bibliotece należącej do nieznannej z imienia mniszki znalazła się książeczka zatytułowana *Gemahelschaft deß Himmlischen Königs* (32). Napisana w 1572 roku przez katolickiego polemistę i kaznodzieję ludowego, związanego z Dillingen i benedyktynami w Tegernsee, Adama Walassera (przed 1551–1581)²⁵, zadedykowana została ksieni opactwa kanoniczek w szwabskim Buchaw, Marii Jakobie von Schwarzenberg. We wstępie do swego dzieła Walasser powołał się bez podania tytułu na „starą książeczkę” (*ein Altes Buchlin*), której popularyzacji i przygotowania do druku się podjął. Ten fakt i sama dedykacja wpisują to dzieło w szereg pism kontrreformacyjnych posługujących się argumentami tradycji katolickiej i odwołujących się do autorytetu społecznego Kościoła sprzed okresu reformacji. W narracji tworzącej rozmowę siedmiu dziewczyc w wysłannikami Króla zapraszającego je do zaślubin i zachęcającej do poświęcenia życia Bogu w ascezie zgodnie z nauczaniem Kościoła przebijają bardzo silne wątki polemiczne wobec protestanckiej wykładni negującej sens powołania zakonnego. Wydanie, którym dysponowały klaryski, opatrzone zostało licznymi rycinami nawiązującymi stylistycznie do późnośredniowiecznych wyobrażeń scen religijnych. Wśród tytułów poświęconych teorii życia monastycznego należy

²² Por. P. Correa Rodríguez, *Fray Antonio de Guevara*, [w:] *Enciclopedia Franciscana*, t. 9, Madrid 1972, <http://www.franciscanos.org/enciclopedia/aguevara.html> [dostęp: 24.08.2021], s. 454–455.

²³ Wśród wpisów własnościowych na okładkach wewnętrznych i kartach ochronnych dają się odczytać inicjały i pojedyncze imiona pięciu zakonnice oraz pełne dane Cathariny Cromerin von Reppersdorf.

²⁴ Rok 1598 wpisała właścicielka na tylnej karcie ochronnej zabytku. Wewnątrz znajduje się także wpis kommemoratywny odnoszący się do roku 1597, co może wskazywać na sprowadzenie książki w przybliżonym okresie końca tego roku lub początku następnego.

²⁵ Por. W. Bäumker, *Walasser Adam*, [w:] ADB, t. 40, 1896, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd104160039.html#adbcontent> [dostęp: 24.08.2021], s. 640–643.

umieścić także podręcznik napisany przez włoskiego księdza Karola Andreę Basso²⁶, zatytułowany w języku niemieckim *Volkommene Closter=Frau* (6). Dzieło to, wydane w 1700 roku, stanowi bardzo dobry przykład konserwatywnej postawy charakteryzującej formację zakonnic w późnej epoce potrydenckiej. Zakorzeniony w tradycjach średniowiecznych wykład rozwija w 15 traktatach najważniejsze wątki pielęgnowania cnót przez kobiety poświęcone Bogu. Pobieźna analiza treści pokazuje niektóre akcenty potrydenckiej reformy zakonnej, wśród nich zwłaszcza wymóg osobistego ubóstwa i posłuszeństwo władzom kościelnym. Wydaje się, że książka ta mogła pozostawać do użytku wspólnego zakonnic wrocławskich, skoro, jak sugerował wydawca, można ją było wykorzystywać w czasie klasztornych zebrań, także podczas posiłków jako duchowe czytanie.

Wśród dzieł religijnych należących do dawnej biblioteki wrocławskich Sióstr Ubogich znajdują się także tytuły mające wspierać osobisty rozwój życia duchowego zakonnic. Tematykę pokuty podejmuje niepodpisany przez autora traktat ascetyczny, który ukazał się w drukarni Leopolda Voigta w Wiedniu w 1698 roku, zatytułowany *Entschuldigung=Buchlein* (10), wzywający do pokuty i stałego pielęgnowania cnót chrześcijańskich jako jedynej pewnej drogi do zbawienia duszy. Kilka innych dzieł tej proweniencji rozwija wątki eschatologiczne, co pozwala wyodrębnić ten nurt zainteresowań religijnych mniszek św. Klary. W ich posiadaniu znalazła się niemiecka wersja popularnego wykładu *O czterech rzeczach ostatecznych*, zredagowana przez flamandzkiego jezuitę, polemistę kontrreformacyjnego i znanego twórcę dzieł ascetycznych Franciszka Costera (1532–1619)²⁷. Egzemplarz należący do klarysek wydał w 1588 roku Johann Mayer, opatrując go tytułem *Die Vier letste ding* (8). Duchowość skoncentrowana na owocnym przygotowaniu się do śmierci, a przy tym kształtowana w oparciu o kult świętych, rozwijała się szczególnie bujnie w epoce potrydenckiej. W zbiorach klarysek z tego okresu odnajdujemy ten profil religijności w zazwyczaj anonimowych modlitewnikach. Wśród nich zwraca uwagę trzyczęściowy, obszerny zbiór medytacji zatytułowany *Himmels Cron* (16), przygotowany w 1612 roku najprawdopodobniej przez nieznaną z imienia zakonnicę franciszkańską, zapewne kapucynkę z Salzburga²⁸, która spisała

²⁶ Postać trudna do identyfikacji, choć dzieła tego autora poświęcone głównie kierownictwu duchowemu wydawano systematycznie aż do XX wieku. Informacje o autorze pochodzą ze wstępu do publikacji.

²⁷ Por. G.E. Kelly, *Francis Coster*, [w:] CE, t. 4, 1913, [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Francis_Coster](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Francis_Coster) [dostęp: 24.08.2021].

²⁸ Franciszkańskiej proweniencji modlitewnika (16) dowodzą wpisy wspomnień świętych obecnych tylko w zakonie św. Klary, w tym popularnej św. Anieli z Foligno czy mniej

pobożne rozmyślania, korzystając z martyrologium rzymskiego. Jest to dzieło adresowane do pobożnych kobiet, przeznaczone do ich codziennej formacji religijnej prowadzonej zgodnie rytmem roku liturgicznego. Autorka pragnęła pomóc niewiastom wolnym od trosk życia rodzinnego, zwłaszcza wdowom, w owocnym przygotowaniu na chwilę zgonu poprzez stałą praktykę rozważania żywotów świętych i wzywania ich wstawiennictwa. Podobny charakter ma należący w pewnym okresie do Brigitty von Strachwitz zabytek literatury religijnej zatytułowany *Himmlisches Phönix=Nöst* (17). Bazując na pismach Ojców Kościoła, anonimowy autor, podpisujący się inicjałem AP, stworzył zbiór różnorodnych modlitw – zarówno medytacji, ćwiczeń duchowych, oracji, litanii, jak i wezwań modlitewnych – z myślą o szlachetnie urodzonych wdowach, pragnących przysposobić się do szczęśliwego zakończenia życia. Obszerne dzieło, składające się z dwóch części zakończonych spisem treści, zawiera także bardzo interesujące rozważania o mszy św. wraz z wyjaśnieniem symboliki szat liturgicznych kapłana i wystroju prezbiterium. Całość stanowi utrzymaną w duchu trydenckim zachętę do korzystania z sakramentów Kościoła, pielęgnowania postawy pokuty, słuchania kazań i naśladowania przykładów świętości Chrystusa. Jako swoisty przewodnik miał służyć czytelnikom rozkład czytań biblijnych z podziałem na poszczególne dni roku liturgicznego²⁹.

Analiza zasobu druków należących do dawnego opactwa św. Klary we Wrocławiu pozwala zauważyć, że tradycyjny kult świętych zajmował w ich kulturze religijnej znaczące miejsce. Mniszki kontynuowały w tym względzie zarówno przejętą z tradycji średniowiecznej praktykę modlitwy ustnej, jak i poszukiwały form pogłębionej refleksji religijnej. Bardzo dobrze odzwierciedla to zjawisko umieszczenie w jednej książeczce pozbawionego nowatorskich treści i formy oficjum o św. Janie Ewangeliście (13) obok tekstu przeznaczonego do medytacji cnót tego apostoła symbolizowanych przez dwanaście szlachetnych kamieni będących fundamentem muru okalającego święte Miasto Jeruzalem (12). W modlitewniku znalazła się zatem propozycja uprawiania tradycyjnej formy nabożeństwa i rozważań służących modlitwie kontemplacyjnej. O niesłabnącym w epoce potrydenckiej zamiłowaniu do średniowiecznych tekstów o świętych świadczy posługiwanie się w XVII wieku przez klaryski tekstem oficjum o św. Mikołaju z Tolentino. Modlitewnik przetłumaczony na język

---

znanej Amaty z Asyżu. Autorka w zakończeniu tekstu zadedykowanego św. Rupertowi i ksieni Erntrudzie podaje kilka okoliczności pozwalających na niepewną identyfikację środowiska twórczego. Por. *Himmels Cron...* (zob. aneks poz. 16), s. 910.

²⁹ W książeczce (17) zachowała się luźna kartka z obrazkiem św. Symeona biskupa z fragmentem jego żywotu i modlitwa na dzień wspomnienia (21 IV), zapewne służąca mniszkom jako zakładka.

niemiecki pod tytułem *Andacht zu dem Wunderwürckenden Heiligen Nikolao von Tolentin* (1) uzupełniony został o nabożeństwo tzw. siedmiu mszy za dusze cierpiące w czyśćcu przypisywane temu żyjącemu na przełomie XIII i XIV stulecia włoskiemu augustianinowi eremitcie i kaznodziei ludowemu. W nurcie kultu świętych pozostaje także interesujące dzieło *Speculum Poenitentia* (18), łączące elementy dzieła hagiograficznego i modlitewnika. Napisał je, czy też raczej zredagował, opat bardzo znanego klasztoru benedyktyńskiego w Einsiedeln, będącego centrum kultu maryjnego w Szwajcarii, Augustin Hofmann (1556–1629)³⁰. Druk opatrzony w liczne grafiki ukazał się w Kolonii w oficynie Petera Henningsa w 1611 roku z dedykacją dla ksieni klasztoru kanoniczek św. Hipolita w Gerresheim i jednocześnie dobrodziejki kościoła Matki Boskiej na kolońskim Kapitolu, Güdy von Winkelhausen (1591–1638). Na treść dzieła składa się żywot trojga biblijnego rodzeństwa: świętych Marii Magdaleny, Marty i Łazarza, przy czym najwięcej uwagi autor poświęcił św. Marcie. Wśród scen znanych z Ewangelii św. Jana znalazły się autorskie passusy uzupełniające narrację pisarza natchnionego oraz legendarna opowieść o działalności świętych pokutników po opuszczeniu Jerozolimy, w tym opis założenia przez św. Martę pierwszego podwójnego klasztoru kanoniczek i kanoników w Marsylii. Taka prezentacja życia wspomnianych świętych służyła podniesieniu wartości powołania zakonnego, czyniąc z niego postawę elitarną, umocowaną wstawiennictwem niebieskich patronów, przy tym ciesząc się długim rodowodem, a przez to sprawdzoną i pewną. Wydawca dołączył do dzieła poetycki traktat o pokucie Marii Magdaleny napisany w 1608 roku przez nieznanego bliżej twórcę Ioannesa Georgiusa Tobianusa. Analizując kolekcję starodruków z opactwa św. Klary, należy podkreślić, że stosunkowo niewiele znajdujemy w niej śladów zainteresowania kultem maryjnym. Nawet zbiór medytacji zatytułowany *Unser lieben Frawen Kindbethschatz* (31), napisany przez anonimowego autora i wydany w przez Adama Meltzera w styczniu 1604 roku, koncentruje się wbrew tytułowi na wątkach chrystologicznych. Książka ta zadedykowana hrabiance Eleonore von Fürstenberg rozwija nieczęsto występujący w literaturze dewocyjnej XVII wieku temat niemowlęstwa Jezusa. Uwagę zwraca forma proponowanych medytacji, które w oparciu o dorobek świętych Augustyna, Bernarda, Anzelma i Bonawentury stanowią zachętę do kontemplacji z zastosowaniem zmysłów pozwalającej na głębsze przeżycie tajemnicy Wcielenia.

³⁰ Hofmann był zaangażowany w reformę trydencką w zakonie benedyktyńskim. Por. A. Przytul, *Hofmann, Augustin*, [w:] *Historisches Lexikon der Schweiz*, 2008, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/025727/2008-01-08/> [dostęp: 24.08.2021].

Wśród pisarzy ascetycznych wrocławskie mniszki wyróżniały członków Towarzystwa Jezusowego, których aktywność nie tylko pisarska, ale również kaznodziejska i formacyjna wywierała głęboki wpływ na kierunki zainteresowań religijnych wielu środowisk zakonnych³¹. W nieznanych okolicznościach klaryski nabyły książkę poświęconą cieszącemu się rosnącym od XVI wieku kultem świętemu Józefowi zatytułowaną *Brennende Fewrstrahlen* (5). Podzielone na punkty zgodnie z metodą ignacjańską rozważania oraz traktat o nabożeństwie do Opiekuna Jezusa napisał francuski jezuita, przełożony prowincji zakonnej z siedzibą w Lyon, Paul de Barry (1587–1661)³². Przetłumaczone na język niemiecki dzieło zostało zadedykowane osobom duchownym, w tym mnichom związanym ze wspomnianym już wpływowym opactwem w Einsiedeln. W nurcie duchowości potrydenckiej mieści się także treść traktatu *Neue vom Himmel gesandte Andacht* (29), którego autorem był wykładowca filozofii w jezuickim kolegium w Lucernie, Bernard Sonnenberg (1643–1702)³³. Jak informował wydawca, zakonnik ten oparł dzieło na swoich kazaniach głoszonych w oktawie Bożego Ciała 1695 roku w monachijskim kościele Nawiedzenia Najświętszej Maryi, skierowanych do tamtejszych wizytek i promujących popularny od końca XVI wieku w kręgu Towarzystwa Jezusowego kult Serca Jezusa³⁴. Zachęta do uprawiania duchowości skoncentrowanej na miłości Chrystusa rozwinięta została tutaj w oparciu o werset kończący Ewangelię wg św. Mateusza oraz objawienia Małgorzaty Marii Alacoque (1647–1690). Wizję, którą otrzymała ta zakonnica, przedstawia grafika zamykająca traktat. Do wykładu dodano propozycje ćwiczeń duchowych oraz wierszowane oficjum, litanie, akty ofiarowania i koronkę, których autorstwo pozostaje do ustalenia po bliższych badaniach.

³¹ Por. A. Kapuścińska opisała to zjawisko w odniesieniu do potrydenckiej kultury europejskiej, używając określenia „hegemonia modelu jezuickiego” w formacji zakonnic XVII wieku. Por. A. Kapuścińska, *Theatrum meditationis: ignacjanizm i jezuityzm w duchowej i literackiej kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej – źródła, inspiracje, idee*, [w:] *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego w XVII w.*, A. Nowicka-Jeżowa (red.), seria: *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości* 7, Warszawa 2016, s. 125 i nn. Por. także ustalenia J. Gwóźdździk, *Kultura pisma...*, dz. cyt., s. 235 i nn. Problem nie został przebadany w odniesieniu do Śląska, ale już pobieżne zapoznanie się ze zbiorami starodruków zgromadzonych przez trzebnickie cysterki w XVII i XVIII wieku, zdeponowanych obecnie w Bibliotece Parafii św. Bartłomieja i św. Jadwigi w Trzebnicy, pozwala na przyjęcie tezy o dominującej roli literatury jezuickiej w zainteresowaniach tej wspólnoty.

³² Por. S. Frisbee, *Paul de Barry*, [w:] CE, t. 2, 1907, <http://www.newadvent.org/cathen/02312b.htm> [dostęp: 24.08.2021].

³³ Brak bliższych danych o autorze. Por. *Sonnenberg, Jost Bernhard von*, [w:] *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100273971.html> [dostęp: 24.08.2021].

³⁴ Por. A. Kapuścińska, *Theatrum meditationis...*, dz. cyt., s. 165.

Jezuici wnosili swój wkład w kształtowanie oblicza religijności przede wszystkim poprzez propagowanie ignacjańskiego sposobu medytacji i ćwiczeń opartych na rachunku sumienia. W przypadku klarysek ich zainteresowanie tą formą modlitwy wydaje się o tyle ciekawe, że reformowane statuty z 1677 roku nie przewidywały osobnego czasu na uprawianie medytacji ani też nie zachęcały do formacji w oparciu o rozmyślenia duchowe. Część wrocławskich Sióstr Ubogich podejmowała jednak własne wysiłki zmierzające do zaopatrzenia się w podręczniki przybliżające myśl św. Ignacego. Z prywatnej biblioteczki pochodzi redakcja *Ćwiczeń duchownych* opracowana przez niemieckiego polemistę kontrreformacyjnego, związanego z dworem arcybiskupa Kolonii, jezuitę Mikołaja Elffena (1626–1706)³⁵. Wydane w 1694 roku po raz piąty dzieło nosiło niemiecki tytuł *Fünklein des Herzens* (11) i stanowiło tradycyjną prezentację praktyk modlitewnych prezentowanych przez Loyolę, co pozwala umieścić pracę Elffena w klasycznym nurcie duchowości jezuickiej³⁶. Traktat rozpoczyna wyjaśnienie celu ćwiczeń i sposobu przygotowania się do nich oraz propozycja praktyk religijnych, które powinny towarzyszyć owocnym wysiłkom chrześcijanina pragnącego naśladować Chrystusa na co dzień. Treść rozważań została podzielona na typowe dla ignacjańskiej ascetyki trzy etapy rozwoju duchowego, na poszczególne dni rekolekcji proponowano trzy rozmyślenia – każde według czterech punktów. Brak zachęty do modlitwy afektywnej i kontemplacji scen biblijnych, nawet w odniesieniu do Męki Chrystusa, powodował zapewne, że do omawianego traktatu wydawca nie dołączył grafik poza ilustracją umieszczoną na karcie wstępnej, przedstawiającą kobietę przyjmującą z rąk anioła *Ćwiczenia duchowne* św. Ignacego.

Poza tą pozycją w zbiorach klarysek znajdowały się jeszcze dwa tytuły ascetyczne, w których autorzy jezuicy rozwinęli najważniejsze wątki bliskiej im duchowości. Pierwszy stanowi traktat spisany przez popularnego twórcę medytacji dla kobiet, związanego z kolegium w Ferrarze, Fulvio Androzziego (1523–1575)³⁷. *Seelen Speiß* (2) jest niemiecką wersją drugiej części wydanych po śmierci autora *Dzieł duchowych*, poświęconą sakramentowi Eucharystii. Klaryski dysponowały wydaniem z roku 1604 przygotowanym przez drukarnię Johanna Mayera w Dillingen dla ksieni opactwa cysterskiego pw. Wniebowzięcia NMP

³⁵ Por. *Bibliography on the History of the Society of Jesus*, P. Begheyn (ed.), "Archivum Historicum Societatis Jesu" 77 (2008), s. 430.

³⁶ Na temat nurtu klasycznego i mistycznego w literaturze jezuickiej w XVII wieku zob.: A. Kapuścińska, *Theatrum meditationis...*, dz. cyt., s. 168 i nn.

³⁷ Por. A. Merola, *Androzzi Fulvio*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 3, 1961, [https://www.treccani.it/enciclopedia/fulvio-androzi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/fulvio-androzi_(Dizionario-Biografico)/) [dostęp: 24.08.2021].

w Ries. Dzieło to pozostaje klasycznym przykładem duchowości skupionej wokół formacji sumienia chrześcijanina, umożliwiającej korzystanie z owoców częstego przyjmowania Ciała Pańskiego. Androzzi w oparciu o Pismo Święte i w mniejszym stopniu o myśl Ojców Kościoła zaprezentował wyczerpujący wykład na temat pokus i skrupułów, które stają na przeszkodzie rozwoju duchowego, podając jednocześnie propozycje rozmyślań i ćwiczeń przysposabiających do przystąpienia do Sakramentu Eucharystii. Traktat ten był na przełomie wieków bardzo popularny w kręgach nie tylko duchownych, ale i świeckich katolików, także w Rzeczypospolitej³⁸. Pewnym zainteresowaniem w szerszych kręgach katolickich cieszyło się również dzieło innego jezuitckiego autora, związanego z Trewirem teologa i poety Friedricha Spee von Langenfeld (1591–1635)³⁹, zatytułowane *Guldens Tugend Buch* (30). W prywatnej bibliotece Brygidy Strachwitz znajdowało się drugie wydanie tego tytułu, który pierwotnie przygotowany został dla pewnej pobożnej mieszkanki Kolonii. Traktat podejmuje tradycyjny w kulturze monastycznej wątek pielęgnowania cnót boskich, wiary, nadziei i miłości, ale uwagę odbiorcy zwraca forma narracji. Zbliżony do kręgów karmelitańskich Spee skorzystał z propozycji dynamicznego dialogu Boga z duszą z elementami poezji. Logiczny tok wykładu został zachowany dzięki wprowadzeniu podziału tekstu na części i rozdziały, w których jezuita podał przykłady konkretnych ćwiczeń pozwalających na praktykowanie życia chrześcijańskiego.

W podobnym kręgu zagadnień znajdowały się dzieła autorów pochodzących z innych środowisk zaangażowanych w odnowę trydencką Kościoła, choć te przykłady pozostają nieliczne w zbiorach wrocławskich Sióstr Ubogich. Tutaj należy wskazać bardzo poczytne dzieło pióra włoskiego członka zakonu teatynów Lorenzo Scupoli (1530–1610)⁴⁰, opublikowane pod tytułem *Geistlicher Streit* (27). Tłumaczony na kilka języków europejskich i wydany po raz pierwszy po śmierci autora podręcznik ascetyczny poświęcony został motywowi walki duchowej i sposobom zwycięstwa człowieka nad naturą i pokusami szatana. Wersję znaną mniszkom św. Klary przygotował anonimowy karmelita niemiecki w oparciu o tłumaczenie na język łaciński dokonane również przez teatyna Olimpiusza Masottiego. Książkę tę, wydaną w 1697 roku w oficynie Melchiora Bencarda z Frankfurtu nad Menem, otwiera grafika ukazująca zakonnika pośredniczącego

³⁸ Wpływ Androzziego na rozwinięcie wykładu teoretycznego medytacji ignacjańskiej omawia A. Kapuścińska, *Theatrum meditationis...*, dz. cyt., s. 150 i nn.

³⁹ Por. *Bibliography on the History...*, dz. cyt., s. 468.

⁴⁰ Por. A. Vanni, *Scupoli Francesco (Lorenzo)*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 91, 2018, [https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-scupoli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-scupoli_(Dizionario-Biografico)) [dostęp: 24.08.2021].

w przekazaniu klęczącej kobiecie zbroi niesionej przez aniołów. Włączenie tego wizerunku do publikacji może sugerować jej przeznaczenie dla kobiet. Z kręgiem karmelitów reformowanych związana była także inna pozycja przechowywana w bibliotece klasztoru św. Klary we Wrocławiu. W nieznanymi okolicznościach mniszki nabyły należący wcześniej do konwentu karmelitańskiego pw. św. Marii Magdaleny w Herbipolensis (Würzburg) egzemplarz dzieł zebranych św. Teresy z Ávili. Zbiór nosi ogólny tytuł *Opera* (3), a składają się na niego następujące dzieła św. Teresy: *Księga fundacji* (bez tytułu), *Zamek wewnętrzny* (*Das Buch die Seelenburg*), komentarz do Pieśni nad Pieśniami (*Bedencken von der liebe Gottes uber etliche wort des hohenlieds Salomonis*). Przedmowę do tej dwuczęściowej edycji z 1649 roku, pochodzącej z oficyny Heinricha Pigriana w Würzburgu, napisał wpływowy jezuicki dyplomata papieski Antonio Possevino. Książka zadedykowana została cesarzowej Marii Leopoldynie.

Powołanie zakonne determinowało profil tematyczny biblioteki klarysek wrocławskich. Obok książek religijnych zachował się jednak przykład literatury filozoficznej. Jest to zbiór esejów polityczno-filozoficznych pióra Franciszka Bacona (1561–1626) opracowany i przełożony na język niemiecki przez ewangelickiego poetę i tłumacza Johanna Wilhelma von Stubenberg (1619–1663)⁴¹. Książka została wydana pod tytułem *Fürtrefflicher Staats=Vernufft und Sitten=Lehr=Schriften* (4) w norymberskiej oficynie Michaela Endtera w 1654 roku. Dedykacja dla Johanna Weichharda von Auerperg (1615–1677), aktywnego na dworze Ferdynanda III dyplomaty, miała zapewnić dziełu łaskawe przyjęcie wśród elit cesarstwa. Edycję otwiera grafika symbolizująca filozoficzną postawę Bacona, do której poetyckie wyjaśnienie dał następnie Stubenberg. Eseje oparte na opisach postaci z mitologii greckiej, symbolizujących konkretne ludzkie postawy, poprzedza obszerny wstęp napisany przez autora.

Perspektywy badawcze kultury piśmiennej klarysek w XVI–XVII wieku

Zaprezentowany zbiór starodruków pochodzących z dawnej biblioteki opactwa św. Klary we Wrocławiu otwiera wiele możliwości badawczych kultury tej wspólnoty w okresie nowożytnym. Nawet jeżeli trudno potraktować zachowane książki jako w pełni reprezentatywne dla tego księgozbioru, to jednak już na podstawie dostępnej bazy daje się zauważyć pewna ewolucja zainteresowań

⁴¹ Por. F. von Krones, *Stubenberg, Johann Wilhelm von*, ADB, t. 36, 1893, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Stubenberg,_Johann_Wilhelm_von [dostęp: 24.08.2021], s. 705.

czytelniczych mniszek. Systematyczne wzbogacanie zbiorów bibliotecznych zakonnic dowodzi stałego rozwoju ich kultury duchowej. Brak większej liczby dedykacji w książkach uniemożliwia ocenę, jakie środowiska mogły mieć wpływ na kształtowanie się zasobu druków w opactwie. Wydaje się jednak prawdopodobne, że wrocławskie Siostry Ubogie dokonywały samodzielnych zakupów zgodnie ze swoją wiedzą o rynku księgarskim. W interesujących mnie stuleciach zaopatrywały się przede wszystkim na terenie cesarstwa, głównie w oficynach niemieckich, szwajcarskich, ale miały także dostęp do krakowskich drukarni. W XVI wieku wyróżniały druki Melchiora Lottera z Lipska (7, 26) i Johanna Meyera z Dillingen (2, 9, 32). Okres następny przyniósł głównie zakupy w oficynach monachijskich u Lukasa Strauba (16, 29), Adama Berga (15), Sebastiana i wdowy po nim, Marii Rauch (1, 6). Kilka książek sprowadziły klaryski z Kolonii (3, 11, 18, 19, 30) oraz Wiednia (5, 10, 17), posiadały również pojedyncze druki wydane w Norymberdze (4) i we Frankfurcie nad Menem (27). Zwraca uwagę brak kontaktów z księgarzami włoskimi, a jedyny przykład nabytku na tamtejszym rynku odnosi się do brewiarza rzymskiego wydanego w 1507 roku u Lucantonio Giuntiego (9). Członkinie opactwa św. Klary najchętniej poruszały się zatem w kręgu niemieckojęzycznym.

Analiza danych o środowiskach twórczych i wydawcach tych dzieł może rzucić pewne światło na kierunki podejmowanych przez klaryski poszukiwań zaspokojenia potrzeb duchowych, które pozostają ubocznym świadectwem przemian wewnętrznych dokonujących się w tej wspólnotcie w trudnym okresie po rozwiązaniu więzi z wrocławskimi minorytami i piastowską rodziną książęcą. Uwagę badacza zwracają świadectwa nawiązania relacji z polską kulturą, gdzie pod koniec XVI wieku klasztory klarysek podążały za trydenckim modelem reformy zakonnej. Wraz z pojawianiem się nowych nurtów duchowości Kościoła wrocławskie Siostry Ubogie nie poprzestawały na tytułach umożliwiających odprawianie tradycyjnych nabożeństw wspólnotowych i modlitwy psalmami, od końca XVI wieku mniszki poszukiwały pogłębionego, często humanistycznego wyrazu duchowości zakorzenionej w twórczości średniowiecznych teoretyków chrześcijańskich, by podjąć wysiłek odkrywania myśli współczesnych pisarzy ascetycznych, nie zawsze najbardziej popularnych. Śladem zainteresowań humanistycznych wrocławskich Sióstr Ubogich w tym czasie może być włączenie do biblioteki klasztornej przekładów psalterza na języki nowożytny oraz korzystanie z dzieł niemieckich teologów z trudem mieszczących się w nurcie ortodoksji katolickiej. Niepewność w wyborze kierunku rozwoju kultury religijnej zdaje się widoczna u klarysek jeszcze w połowie XVII wieku, gdy sprowadziły one kontrowersyjne dzieło Bacona; trudno przy tym orzekać, w czyje ręce ta książka trafiła. Brak informacji na temat sposobu jej pozyskania i warunków

korzystania nie pozwala na bardziej miarodajną ocenę zainteresowań filozoficznych wrocławskich mniszek.

Poza tym XVII-wieczny księgozbiór klarysek wydaje się jednak dość typowy dla żeńskich środowisk monastycznych tego okresu. Siostry starały się o zaopatrzenie w teksty dewocyjne i formacyjne, nie tylko ułatwiające zachowanie tradycyjnej roli zakonnice, polegającej na modlitwie wstawienniczej, ale i umożliwiające im osobisty rozwój wewnętrzny. Jeśli idzie o autorów, preferowały, zgodnie z trendami obecnymi w całej Europie potrydenckiej, członków Towarzystwa Jezusowego, ale daje się zauważyć także monastyczny profil zainteresowań czytelniczych klarysek. Tu zwłaszcza należy wskazać ich skłonność do korzystania z dzieł benedyktynów lub osób związanych z tym zakonem. Uwagę zwracają dzieła powstałe w kręgu szwajcarskiego opactwa w Einsiedeln, co może być wynikiem jakichś mniej lub bardziej ścisłych kontaktów z tym ośrodkiem. Brak dedykacji uniemożliwia uzyskanie odpowiedzi na pytanie, jakimi drogami trafiały do Wrocławia druki tej proveniencji. Podobnie nie wiadomo, kto ułatwił mniszkom św. Klary dostęp do dzieł karmelitańskich. Poruszanie się wrocławskich zakonnice w tych kręgach twórczych nie jest jednak niczym niezwykłym, jeśli będzie się pamiętać, że ich przedstawiciele należeli do najbardziej aktywnych pisarzy okresu potrydenckiego. Omawiane źródła ascetyczne i modlitewniki dowodzą przy tym, że ich twórcy często korzystali wzajemnie ze swojego dorobku. W przypadku omawianego opactwa wydaje się słusznym stwierdzenie, że jego członkinie poszukiwały potrzebnych tytułów wśród szeroko rozumianej literatury kontrreformacyjnej uwzględniającej profil monastyczny.

Sprowadzanie w XVII wieku modlitewników ułatwiających podjęcie aktu kontemplacji dowodzi, iż klaryskom wrocławskim nie brakowało rozeznania pośród nowszych trendów duchowości. Bliższe badania nad zaprezentowanymi tutaj tekstami, potwierdzone eksploracją źródeł rękopiśmiennych i dokumentów życia wewnętrznego, mogłyby ujawnić więcej informacji o obliczu religijnym wspólnoty wrocławskich klarysek w okresie poprzedzającym ich reformę i kilka dekad po niej. Wydaje się przy tym możliwe zrekonstruowanie indywidualnych modeli duchowości niektórych zakonnice. Postulatem pozostaje jednak dotarcie do nowożytnych list profesek, być może zachowanych w zespole prowincji czeskiej franciszkanów konwentualnych w Narodowym Archiwum w Pradze. Cennym materiałem badawczym wydają się w tym względzie wpisy odręczne czynione przez właścicielki książek, zwłaszcza rysunki, glossy o charakterze pamiętnikarskim czy też modlitwy. Już jednak pobieżna analiza zainteresowań czytelniczych wrocławskich Sióstr Ubogich potwierdza następujący przynajmniej od połowy XVII wieku rozwój formacji wspólnoty w kierunku

pogłębienia jej oblicza monastycznego w łączności z Kościołem powszechnym. Mniszki pielęgnowały tradycyjne kultury przejęte z epoki średniowiecza, nie stroniły jednak od nowych treści, propagowanych w epoce potrydenckiej. Pisma, którymi się posługiwały podczas osobistej lektury i medytacji, były nośnikami wiedzy o skuteczności nabożeństw do Serca Jezusowego i św. Józefa, pozwalając mniszkom na dobrą orientację w przemianach kultury religijnej w Europie. Wśród charakterystycznych zjawisk duchowości klarysek wymienić musimy pielęgnowanie praktyki przygotowania do śmierci, która w miejsce dramatycznego przeżycia, znanego z wcześniejszych epok, stawała się optymistycznym aktem wieńczącym życie dobrego katolika.

Aneks nr 1. Zestawienie starodruków z dawnej biblioteki opactwa św. Klary
we Wrocławiu przechowywanych w Oddziale Starodruków Biblioteki
Uniwersytetu Wrocławskiego

lp.	sygnatura BUWr OS	autor	tytuł	oficyna	katalog	dostęp online
1	471227		Andacht zu dem Wunderwürckenden Heiligen Nikolao von Tolentin Eremiten Ordens deß Heiligen Augustini, Sambt Beygefügeten kurzen Begriff Seines Wunderbarlichen Lebens	Sebastian Rauch, Mona- chium, 1689		
2	470468	Androzzi Fulvio SI	Seelen Speiß unnd Communion=Büchlein Deß Ehrwürdigen Herrns Fulvii Androtii der SJ Darinn vil schöne Lehr vonn dem offft Commu- nicieren unnd vil beswehrte Artzeneyen wider allerey Anfechtugen der Sünd Scrupel und Kle- inmütigkeit!..!	Johannes May- er, Dillingen, 1604		https://reader.digital-e-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10997540_00001.html
3	479507	de Avila Teresa św. OCD	Opera Oder Alle Bücher unnd Schrifften der Heiligen Seraphischen Jungfrauen und Mutter Teresa von Jesu der Discalceaten Carmeliter und Carmeliterinnen Stiffterin	Henrich Pigrin, Wurzburg, na- kladca Jodoci Ralckhovens, Kolonia, 1649		
4	471474	Bacon Franciscus	Fürtrefflicher Staats=Vernufft und Sitten=Lehr=Schrifften	Michael Endter, Norymberga, 1654		https://reader.digital-e-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11272660_000007.html
5	467642	de Barry Paulus SI	Brennende Fewrstrahlen Die Lieb unnd An- dacht gegen dem Heiligen Joseph/ in den Christliebenden Herzen zu erwecken	David Haultten, Wrieden-Lucer- na, 1648.		

lp.	sygnatura BUWr OS	autor	tytuł	oficyna	katalog	dostęp online
6	482095	Basso Carolus Andrea	Vollkommene Closter=Frau Das ist: Jahre Tugend=Form Für alle der Geistlichen Vollkommenheit begirig=und beflissene Seelen Mit aller hand schönen thails auß Göttlicher Schrift thails auß Vätteren gezogen lehrreichen Sprüchen Gleichnussen und Exemplen versehen	Maria Magdalena Rauchin Wittib, Monachium, 1700		https://reader.digitalcollections.de/dfs1/object/display/bsb10222753_00005.html
7	459236	Bonawentura św. [Bernard Besse] OFM	Der Spygel der czucht voll treflicher lere unnd spruche des heiligen Bonaventure der do mit tapffern kurzen worten sagt und handelt von einem erlichen leben	Melchior Lotter, Lipsk, 1510		
8	451934	Costerus Franciscus SI	Die Vier letzte ding deß Menschen Erstlich Vonn dem Ehrwürdigen Herrn Francisco Costero der H Schrift Doctorn der Socitetet Iesu in Latein beschriben An jetzo aber zu sonderm Nutz und trost allen gütherczigen Frommen Christen in hoch Teutsch gebracht durch Den Wolgebornen Herren Marren Fuggern den Eltern Berrn von Kirchberg und Wiessenborn Röm. Kay. Mai. Rath. Mit Röm. Rep. Maiesto Freiheit	Johannes Mayer, Dillingen, 1588		
9	452237		Diurnum Romanum Cum ca/pitulorum quotationibus ac foliorum/ numero in margine ad omnia/que(?) in hoc diurno con/ventur faciliter in/ veniendum	Lucantonio Giunta, Wenedecja [przed 1507]		

lp.	sygnatura BUWr OS	autor	tytuł	oficyna	katalog	dostęp online
10	469523		Entschuldigung= Buchlein Das ist Gründlich Widerlegung der ienigen Entschuldigungen welche von kalten Christen pflegen fůrgewant zuwerden wan man sie zu Gottseeligen und ihrem Stand gebůhren den Wandel und Wercken ermahnet und anreizet	Leopold Voigt, Wiedeń, 1698		
11	469502	Elffen Nicolas SI	Fůncklein des Herzens Von den Geistlichen ńbungen dess H. Vatters Ignatii Lololae der Societat Jesu Stiffter	Johann Weidenfeldt Erben und Godfriden de Berges, Konia, 1694		https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10262702?q
12	468347		Geistlicher Gnaden=Schatz Des Heiligen Apostels und Evangelistens Joannis Darinnen Untergewissen 7. Edelgesteinen sein heiliges Leben beschrieben wird	[b.m.w.] 1685		
13	468347a		Officium oder Sieben Tag-Zeiten von Dem Heiligen Apostel und Evangelisten S. Joanne Darinnen Die Hymni nach eunes jedens selbst eigener Andacht gebethet oder auch gesungen werden kůnnen.	jw.		
14	Ys 1000/2 (83483/2)		Gottesfurcht Als Eine Besitzerin Des VnVerkerten Mittels Welches genau Observiret und den Mittleren Wegerwhlet Die Heilige Clara	[1674]	H. Wendt, Katalog der Druckschriften ńber die Stadt Breslau, Breslau 1903, s. 265	

lp.	sygnatura BUWr OS	autor	tytuł	oficyna	katalog	dostęp online
15	471139	de Guevara Antónius OFM	Speculum Religiosorum et exercitium Virtuorum Oder Der Geistliche Spiegel darinn nit alle in die Geistlichen Closter und Ordenspersonen mit schönen herzlichen Lehren und Warnungen erwiesen werden	[Adam Berg] [Monachium] 1601		https://books.google.de/books?id=4jMTAAAcAAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r#v=onepage&q&f=false
16	469084		Himmels Cron Das ist Ganz andächlige Gebett zu allen lieben Heiligen Gottes umb ihr getrewe Hulff und Fürbitt sonderlich in letzten Zeiten und Sterbünlden zuerlangen vor dem Thron Gottes gericht auff alle unnd jede Tag deß ganzen Jahres, cz. 1–3	Lucas Straub, Monachium, 1668		https://reader.digitale-sammlungen.de/fs1/object/display/bsb10263565_00007.html
17	480381		Himmliches Phönix=Nöst Des Geistlichen Sonnen=Vogls Das ist zusamm-getragene Geistliche Bewuß=Stämblein oder Andachts=Uebungen, cz. 1–2	Jacob Kürner, Wieden, 1694		https://reader.digitale-sammlungen.de/fs1/object/display/bsb10223403_00015.html https://reader.digitale-sammlungen.de/fs1/object/display/bsb10223404_00005.html
18	467869	Hofman Augustin OSB	Speculum/ Poenitentia Das ist Das Leben Mariae Magdalenaee Dan auch Marthae und Lazari [...] widderum uberschen und gemehrt mit schonen Figuren	Peter Henning, Kolonia, 1611		
19	456809	a Kempis Thomas	Ein Güldens Büchlin wie der glaubige Christen Christo Jesu beide mit thun und leiden nachfolgen sol Catholice geschrieiben	Peter Quentel, Kolonia, 1545		
20	456811	j.w.	j.w.	j.w.		

lp.	sygnatura BUWr OS	autor	tytuł	oficyna	katalog	dostęp online
21	Ys 1000/1 (83483/1)	Mercker Ambrosius Christoph	Geistliches Hochzeit-gedicht dem... Gestift St. Clara... zu Ehren vnnd denen jtz-antretenden Vier edlen Jungfrauen [...]	[ok. 1680]	H. Wendt, <i>Katalog der Druckschriften...</i> , dz. cyt., s. 265	
22	304343		Officia a sanctis D.N. Urbano PP VIII Et fel. record: Paulo V et Gregorio XV Pont Max. Breviaro Romano recens addita Et ad commodiorem usum separatim edita	Andrea Petricovius, Kraków, 1628	J. Ozóg, <i>Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu</i> , t. 2, s. 103, poz. 1354	https://reader.digital-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10173330_00005.html
23	455360	von Passaw Otto OFM	Der güldine Thron: Das ist Ein Christlicher Rathschlag von vier und zweyntzig alten Weysen zur Lehr und Underricht auch Heyl und Wohlfahrt der Seelen Allen Christglaubigen Seelen sowol geistlichen als weltlichen gott/seligen Personen fůrgestellt: Vor zwey hundert unnd neun Jaren mit trewlicher Můhe und Arbeit beschriben: durch F Otto von Passaw Parfusser Ordens und der Heiligen Schrifft Professorn zu Basel: Anjetzo aber mit hůchstem fleyß revidiert corrigiert und im Teutschen verbessert.	Wolfgang Eder, Ingolstadt, 1596		
24	459202		Psalterium cum apparatu vulgari firmiter appresso. Lateinisch Psalter mit dem teutschen nutzbarlichen da bey getruckt	[b.m.w.] 1502		
25	459195		Psalterium Davidis cum hymnis: ex originali haud modica diligentia emendandum	Melchior Lotter, Lipsk, 1511,		

lp.	sygnatura BUWr OS	autor	tytuł	oficyna	katalog	dostęp online
26	Ys 1000/3 (83483/3)	Schoppe Walter	Alsß Bey dem ... Gestift S. Clarae... Das Völlige Closter Abbtay, Kirch und Thurñ von Grund Neu aufgebauet und verfertiget wurde... den 12. Augusti Anno 1699... gegenwärtige Ser- mon gehalten	Baumann [b. r. w.]	H. Wendt, <i>Ka- talog der Druck- schriften...</i> , dz. cyt., s. 265	<a href="https://reader.digital-
sammlungen.de/
de/fs1/object/display/
bsb10267595_00007.html">https://reader.digital- sammlungen.de/ de/fs1/object/display/ bsb10267595_00007.html
27	467038	Scupulus Laurentius	Geistlicher Streit	Johannes Mel- chior Bencard, Frankfurt nad Menem, 1697		<a href="https://reader.digital-
sammlungen.de/
de/fs1/object/display/
bsb10267595_00007.html">https://reader.digital- sammlungen.de/ de/fs1/object/display/ bsb10267595_00007.html
28	304343	Socolovius Stanislaus (opr.)	Officia propria patronorum provinciae Polonae /.../ Auctoritate autem illustris Cardinalis Geor- gii Radzivili Episcopi Craco edita	Officina Lazari, Kraków, 1599	J. Ożóg, <i>Katalog poloników...</i> , dz. cyt., t. 2, s. 103, poz. 1354	<a href="https://reader.digital-
sammlungen.de/
de/
fs1/object/display/
bsb10267934_00001.html">https://reader.digital- sammlungen.de/ de/ fs1/object/display/ bsb10267934_00001.html
29	467790	Sonnen- berg Ber- nardus Sł	Neue vom Himmel gesandte/Andacht Göttli- chen Herzen Jesu Christi An dem ersten Frey- tag nach der Octav deß H. Fronleichnams als an/ seinem verordneten Festtag In der Kirchen der Wol=Ehrwürdigen Closter Frauen von der Heimbsuchung Mariae	Johann Lucas Straub, Mona- chium, 1697		<a href="https://reader.digital-
sammlungen.de/
de/
fs1/object/display/
bsb10267934_00001.html">https://reader.digital- sammlungen.de/ de/ fs1/object/display/ bsb10267934_00001.html
30	468284	Spee Frie- drich Sł	Guldens Tugend Buch Das Werck und Übung der dreyen Göttlichen Tugenden Glaubens Hoffnung und Liebe Allen Gottliebenden Seelen sonderlich Geistlichen Persohnen mit merklichem nutz zugebrauchen	Wilhelm Friesse, Kolonja, 1656		<a href="https://reader.digital-
sammlungen.de//de/
fs1/object/display/
bsb10267963_00005.html">https://reader.digital- sammlungen.de//de/ fs1/object/display/ bsb10267963_00005.html
31	466625		Unser lieben Frauen Kindbethschatz Voll schöner anmütiger christlicher Lehr und Ge- istlicher Betrachtungen von unserm zarten unnd allerliebsten Kindlein Jesu /.../ nutzlich zu lesen und zu betrachten	Adam Meltzer, Dillingen, 1604		

lp.	sygnatura BUWr OS	autor	tytuł	oficyna	katalog	dostęp online
32	457233	Walasser Adam	Gemahelschaft deß Himmlischen Königs. Ein wunniglich schöns alts und gaistlichs Kunst- buchlin darinnen mit verständlichen figuren fürgebildet unnd angezeigt wirdt wie ein weltlicher Mensch mög geistlich werden: Und Gott- der einfeltig Lay zü erkenntnuß hoher und Gott- licher Geheimnuß deß Chrsitenthums kommen mog	Johann Mayer, Dillingen, 1588		https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11369187?page=1
33	300306		Żołtarcz Dawidow przez Mistrza Walantego z Poznanya na rzecz Polskxae wyłożony	Mathias Scharf- fenbergk, Kra- ków, 1547	J. Ożóg, <i>Katalog poloników...</i> , dz. cyt., t. 1, Wroc- ław 1988, s. 70, poz. 117	

Bibliografia

- Bäumker W., *Walasser Adam*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 40, 1896, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd104160039.html#adbcontent> [dostęp: 24.08.2021].
- Bibliography on the History of the Society of Jesus*, P. Begheyn (ed.), "Archivum Historicum Societatis Jesu" 77 (2008).
- Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Rękopisów, sygn. IVF 231, IVF 267; Oddział Starodruków, sygn. 457831-457834.
- Bończuk-Dawidziuk U., Jezierska A., Wojtyła A., *Wykaz zawartości Akt Büschinga z lat 1810-1812 ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, „Hereditas Monasteriorum” 3* (2013), s. 241-300.
- Borkowska M., *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010.
- Correa Rodríguez P., *Fray Antonio de Guevara*, [w:] *Enciclopedia Franciscana*, t. 9, Madrid 1972, <http://www.franciscanos.org/enciclopedia/aguevara.html> [dostęp: 24.08.2021].
- Dolan J.P., *Witzel Georg (Wicelius)*, [in:] *New Catholic Encyclopedia*, <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/witzel-georg-wicelius> [dostęp: 24.08.2021].
- Frisbee S., *Paul de Barry*, *The Catholic Encyclopedia*, t. 2, New York 1907, <http://www.newadvent.org/cathen/02312b.htm> [dostęp: 24.08.2021].
- Grothówna Z., *Kronika klasztorna siostr norbertanek w Imbramowicach 1703-1741*, Kielce 2016.
- Gwóźdź J., *Kultura pisma i książki w żeńskich klasztorach dawnej Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, Katowice 2015.
- Kaczor-Scheitler K., *Rękopisy ascetyczne w zbiorach klasztoru norbertanek zwierzynieckich (od XVI do XVIII stulecia)*, [w:] *Bibliotekarz – biblioteka – historia. Materiały pokonferencyjne z okazji setnej rocznicy powstania Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich*, A. Wałkowski (red.), seria: *Propozycje i Materiały* 99, s. 106-130, Warszawa 2018.
- Kapuścińska A., *Theatrum meditationis: ignacjanizm i jezuityzm w duchowej i literackiej kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej – źródła, inspiracje, idee*, [w:] *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego w XVII w.*, A. Nowicka-Jeżowa (red.), seria: *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości* 7, Warszawa 2016, s. 119-229.
- Kelly G.E., *Francis Coster*, [w:] *Catholic Encyclopedia*, t. 4, 1913, [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Francis_Coster](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Francis_Coster) [dostęp: 24.08.2021].
- Krones F. von, *Stubenberg, Johann Wilhelm von*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 36, 1893, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Stubenberg,_Johann_Wilhelm_von [dostęp: 24.08.2021].
- Merola A., *Androzzi Fulvio*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 3, 1961, [https://www.treccani.it/enciclopedia/fulvio-androzi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/fulvio-androzi_(Dizionario-Biografico)/) [dostęp: 24.08.2021].
- Mershman F., *Otto of Passau*, [w:] *The Catholic Encyclopedia*, t. 11, New York 1911, <http://www.newadvent.org/cathen/11359a.htm> [dostęp: 24.08.2021].
- Nowicka-Struska A., *Listy w kręgu kulturowym karmelitanek bosych w XVII i XVIII wieku. Ze studiów nad rękopisami z Biblioteki Karmelitanek Bosych*, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 5: *Stulecia XVI-XIX. Nowa perspektywa historyczno-literacka*, M. Olma, P. Borek (red.), Kraków 2015, s. 193-214.
- Nowicka-Struska A., *Opowieści szeptane. O bliskości kobiet na podstawie żywotopisarstwa lubelskich karmelitanek bosych*, [w:] *Sława z dowcipu sama wiecznie stoi... Prace ofiarowane*

- Pani Profesor Alinie Nowickiej-Jeżowej z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej*, M. Hanusiewicz-Lavallee (red.), W. Pawlak, Lublin 2018, s. 213–229.
- Nowicka-Struska A., *Za murami klasztoru. Historiografia lubelskich karmelitanek bosych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 53/2 (2019), s. 79–116.
- Przytul A., *Hofmann, Augustin*, [w:] *Historisches Lexikon der Schweiz*, 2008, <https://hls-dhss.ch/de/articles/025727/2008-01-08/> [dostęp: 24.08.2021].
- Robinson P., *Bernard of Besse*, [w:] *Catholic Encyclopedia*, t. 2, 1913, [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Bernard_of_Besse](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Bernard_of_Besse) [dostęp: 24.08.2021].
- Sonnenberg, Jost Bernhard von*, [w:] *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100273971.html> [dostęp: 24.08.2021].
- Steiff K., *Ulhart, Philipp*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 39, 1895, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz83264.html> [dostęp: 24.08.2021].
- Sutowicz A., *Geneza i przebieg reformy życia wewnętrznego w klasztorze klarysek wrocławskich w okresie 1609–1677*, „Studia Franciszkańskie” 27 (2017), s. 295–319.
- Sutowicz A., *Organizacja życia wewnętrznego w klasztorze klarysek wrocławskich według konstytucji z 1677 r.*, „Studia Franciszkańskie” 28 (2018), s. 361–389.
- Vanni A., *Scupoli Francesco (Lorenzo)*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 91, 2018, [https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-scupoli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-scupoli_(Dizionario-Biografico)) [dostęp: 24.08.2021].

ANNA SUTOWICZ (DR) – Absolwentka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, doktor nauk humanistycznych (Uniwersytet Wrocławski), autorka prac związanych z dziejami Kościoła, w tym szczególnie klasztorów żeńskich na Śląsku, członek Towarzystwa Studiów Interdyscyplinarnych przy Papieskim Wydziale Teologicznym.